

Катерина ЛИПОВСЬКА
Національна академія державного управління
при Президентові України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

«ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ» У КОНТЕКСТІ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

Розглядається поняття «інтелектуальний потенціал» з позицій ресурсного та діяльнісного підходів. Інтелектуальний потенціал суспільства характеризує не тільки ступінь розумового розвитку суспільства, його освіченості, а й приховані можливості загального інтелекту, здатність до подальшого духовного збагачення. Він є інтегруючим показником внутрішніх джерел, можливостей, засобів раціонального вирішення соціальних, політичних, ідеологічних, культурних, науково-технічних та інших проблем у широких масштабах, включаючи суспільно цінні знання всього населення, країни, регіону, громади.

Ключові слова: інтелектуальний потенціал, ресурси, управління суспільним розвитком.

Kateryna Lypovska. «Intellectual potential» in the context of social development management: concept and essence

The concept of «intellectual potential» from the standpoint of resource and activity approaches is considered. The intellectual potential of society characterizes not only the degree of intellectual development of this society, its education level, but also the hidden possibilities of the general intelligence, the ability to further deployment of spiritual production. It is an integrative indicator of internal sources, opportunities, means of rational solving of social, political, ideological, cultural, scientific and technical and other issues on a wide scale, including socially valuable knowledge of the whole population, country, region, and community.

Key words: intellectual potential, resources, social development management.

Поняття «інтелектуальний потенціал» набуло поширення на сторінках газет, журналів, публіцистичних нарисів, у науковій літературі наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Однак при спробі дати наукове визначення цьому поняттю виникає чимало труднощів. Зміст терміна, його структура в сучасній науковій літературі розкриті ще недостатньо.

Проблему інтелектуального потенціалу порушили у своїх працях такі українські дослідники, як: В. М. Бережний, А. С. Голованов. Уперше формулювання інтелектуального потенціалу особистості і суспільства наводиться в працях академіка Л. В. Сохань [13 – 15]. На її думку, розвиток інтелектуального потенціалу особистості відображає ступінь олоднення людини, піднесення її культурою та історією. Водночас рівень розвитку і спосіб реалізації інтелектуальних можливостей членів суспільства може служити інтегративною характеристикою прогресивності і гуманності суспільної системи. Учена характеризує це поняття так: «Інтелектуальний потенціал особистості – це певний рівень її інтелектуальних можливостей, які можуть бути реалізовані в процесі перетворення дійсності» [14, с. 160]. У колективній монографії «Науково-технічний прогрес і творчий потенціал людини», написаній групою українських учених під керівництвом Л. В. Сохань, автори досягають висновку, що інтелектуальний потенціал є показником духовних продуктивно-перетворювальних можливостей суспільства [10]. Якість інтелектуального потенціалу виявляється в соціальній практиці, здатності максимально реалізувати загальний інтерес.

Інтелектуальний потенціал розглядається багатьма дослідниками на особистісному рівні, більш того, він є, з одного боку, компонентом особистісного потенціалу людини, а з іншого – компонентом трудового потенціалу особистості. Деякі автори вважають інтелектуальний потенціал складовою частиною духовного потенціалу особистості. Єдиної ж концепції інтелектуального потенціалу особистості й суспільства немає. Пізніше до поняття «інтелектуальний потенціал» зверталися В. І. Астахова, В. І. Патрушев, Ю. М. Канигін та ін.

Мета статті – проаналізувати підходи до інтерпретації поняття «інтелектуальний потенціал» у контексті управління суспільним розвитком.

Teoria ta istoria derzhavного управління

У вітчизняй літературі з ряду нині відомих причин проблем інтелекту приділялося мало уваги. Домінуала точка зору, наведена у «Філософському енциклопедичному словнику», де стверджувалося, що поняття «мислення» повністю вичерпує всі форми і стан розумової діяльності, а термін «інтелект», обтяжений вантажем ідеалістичного змісту, не має ніяких еристичних і позитивних функцій [16, с. 128, 243].

Останнім часом ситуація значно змінилася. Інтелект людини став ядром концепції «економіки знань». Труднощі, що виникають сьогодні на шляху реалізації цих завдань, мають насамперед методологічний характер. Теоретична невизначеність уявлень про будову людського інтелекту заважає експериментальним дослідженням. Як вважав академік П. К. Анохін, «незважаючи на значущість проблеми, її нинішній стан не можна вважати задовільним. Немає чіткого визначення самого поняття «інтелект», його складу і вирішальних механізмів його окремих операцій», про що свідчить той факт, що нині існує більше ніж 60 визначень інтелекту [2] (тут і далі переклад наш. – К. Л.). На наш погляд, особливої актуальності набуває необхідність введення поняття «інтелектуальний потенціал». У зв'язку з цим для аналізу та оцінювання інтелектуальних процесів у суспільстві почав вживатися новий термін «інтелектуальний потенціал». Для обґрунтування цього поняття необхідно вивчити його складники.

Термін «потенціал» походить від латинського «potentia», що означає «сила». Сьогодні він вживается в децьо іншому сенсі: для позначення наявних засобів, запасів і джерел, які можна використати для досягнення певної мети, вирішення якого-небудь завдання суспільства, держави в якійсь сфері [16, с. 93].

Уперше поняття «потенціал» з'явилось в природничо-наукових розробках з фізики. Потім стало широко використовуватися у фізіології, геології, хімії, пізніше – суспільними науками, хоча вживалося в основному, особливо в публістиці, на рівні буденної свідомості. Однак поступово в межах соціально-гуманітарних наук стало виявлятися прагнення надати зазначеному терміну достатньо чітке значення і визначити його статус серед інших термінів. Широке використання поняття «потенціал» є реакцією суспільствознавства на потребу теорії і практики в пізнанні різних сфер і суб'єктів суспільства, вимагає його поглибленої теоретичної розробки, яка полягає, перш за все, у визначенні статусу, обсягу і структури поняття, виявленні основних форм, у яких виражається його сутність.

На наш погляд, перетворення поняття «потенціал» на важливу загальнонаукову категорію могло б сприяти формуванню нового перспективного напряму в дослідженнях стану і динаміки суспільства, основних його суб'єктів і сфер життєдіяльності в контексті діалектики можливого і дійсного, суб'єктивного й об'єктивного в процесі їх розвитку. Прагнення до визначення статусу поняття «інтелектуальний потенціал» виявилося в бажанні, з одного боку, розмежувати за змістом такі терміни, як: «інтелектуальний потенціал», «науковий потенціал», «економічний потенціал», «освітній потенціал» тощо, а з іншого – дати загальне визначення потенціалу, що вбирає в себе комплекс істотних ознак потенціалів усіх сфер суспільного життя.

Аналіз показує, що, перебуваючи в єдиності просторових і часових характеристик, поняття «потенціал» відображає одночасно три рівні зв'язків і відносин. По-перше, зв'язки і відносини, що відображають минуле. Потенціал є стійкою сукупністю наявних властивостей, нагромаджених системою в процесі її становлення, які обумовлюють здатність (можливість) системи до оптимального функціонування і розвитку. Поняття «потенціал», що вживается в цьому контексті, фактично набуває значення близького йому поняття «ресурси». Філософи «найчастіше під потенціалом розуміють наявність ресурсів, можливостей, здібностей – взагалі суми факторів, від яких залежить успішне вирішення тих чи інших завдань» [7, с. 5]. Потрібно зауважити, що в більшості вітчизняних соціально-економічних досліджень, присвячених вивченю економічного, трудового, інтелектуального та інших потенціалів суспільства, це поняття розглядається саме в «ресурсному ракурсі» [1; 3 – 5; 12].

По-друге, зв'язки, що репрезентують сьогодення. Акцент робиться на процесі

актуалізації здібностей, їх практичному застосуванні й діяльнісному використанні. Сенс додавання епітета «потенціал» до віртуального самого по собі поняття можливості полягає в тому, щоб провести чітке розмежування між можливістю реалізованою і нереалізованою. У цій своїй функції поняття «потенціал» частково збігається з іншим близьким йому поняттям «резерв». Розглядаючи структуру потенціалу з цих позицій, слід мати на увазі змістовну відмінність у розумінні резерву як невикористаної, «нездіянної» можливості і як «запасу міцності», що забезпечує надійність функціонування системи, її здатність до саморозвитку.

По-третє, зв'язки, орієнтовані на майбутнє. У процесі трудової діяльності не тільки реалізуються наявні можливості переходу з віртуальної форми буття в актуальну, але й народжуються нові сили і здібності. Являючи собою єдність стійких і мінливих станів, потенціал містить «зародки» майбутнього розвитку: «Будь-яка можливість актуалізована в сьогодні у вигляді якоїсь дійсності, яка зумовлює тенденції майбутніх подій ...» [6, с. 209].

Отже, рівень потенціалу, який визначає стійкий, сформований у ході становлення наявний стан системи, так само як і тип його функціонування, що характеризує динамічні параметри цієї системи, обумовлений тісним поєднанням усіх трьох перерахованих вище рівнів взаємодії його внутрішніх структурних зв'язків і відносин. Так, домінування в системі активних (дійсних) зв'язків і відносин утворень хронологічного минулого як «застиглих згустків» набутого досвіду, опредмечування колишніх можливостей і здібностей, зумовлює нагромадження інерційних зв'язків, руйнуючи тим самим уже сформовану структуру потенціалу. Так само пасивний зв'язок з потенційними можливостями, які не підкріплюються з різних причин їх діяльнісною реалізацією в сьогодні, переводить саму потенцію (як можливість, здатність) з реальної, конкретної форми у формальну, абстрактну, знижуючи тим самим не тільки перспективний (майбутній), але й наявний (сформований) рівень потенціалу.

Неважко побачити, що такого роду багатовимірність зв'язків і відносин, як вважають деякі дослідники, що характеризує взаємоперехід внутрішніх структурних елементів потенціалу з віртуального стану в актуальний, відображає багатоплановість реальної діалектики можливості і дійсності, властивої процесу розвитку [6]. Тісна взаємодія поняття «потенціал» з цією парною філософською категорією обумовлює його чітко виражену системну природу.

Необхідно враховувати, що в дослідженні «потенціалу» будь-якого цілісного утворення (будь-то особистість, громада, соціальна спільність і т. д.) предметом вивчення стає не тільки сам об'єкт як такий, а й одночасно параметри того конкретного соціального середовища, в якому здійснюється його життєдіяльність. У цій своїй функції поняття «потенціал» уявляється як неконкретизована форма, нормативний масштаб розвитку, що виражає відповідність між певними умовами й оптимальним (нормальним) функціонуванням системи (організму).

Категорія «міри» використовується стосовно характеристики потенціалу в таких основних значеннях:

1. Як розрахунково-умовна аналітична одиниця, що дозволяє наближено співвіднести дистанцію між двома станами системи: реально можливим і актуально досягнутим. Наприклад, у демографії поняття «трудовий потенціал», як і «життєвий потенціал», інтерпретується саме з цієї позиції [1]. «Трудовий потенціал» – середня кількість років, яку за наявного порядку вимирання живе покоління могло б відпрацювати в майбутньому за умови збереження існуючих рівнів економічної активності [12, с. 46].

2. Як особлива характеристика системного об'єкта, його «структурний захід», за допомогою якого регулюється співвідношення, взаємоузгодження, «стикування» окремих складників ланок системи в межах їх єдиної цілісності. Завдяки такій взаємній «адаптації» елементів, власне, і досягається «нормативне» (оптимальне) функціонування самої системи як цілісності.

3. Аспект нормативного підходу до поняття «потенціал» полягає в такому. Потенціал

– не тільки нормативний масштаб, але й цільовий орієнтир. У цій функції він співвідноситься одночасно як із реальними можливостями дійсності, об'єктивованими в самій практиці, так і з перспективними, тобто такими, що перебувають на стадії визрівання і становлення. Майбутнє (у вигляді можливості) взаємодіє з дійсністю не тільки на основі структурного зв'язку «станів», але й на основі особливої, так званої цільової форми детермінації. Детермінація майбутнього є вирішенням питання про те, як впливає на характер того, «що є», те, «що буде». Вона органічно включається в загальний механізм діяльності розгорнутого потенціалу як цілісна система. При цьому взаємозв'язок можливості і дійсності уявляється тут уже в іншому ракурсі – увага акцентується на діалектиці належного і сущого, де належне є цільовою спрямованістю, настановою.

До цього часу не вироблено загальне поняття, яке давало б цілісне уявлення про сутність потенціалу будь-якого соціального об'єкта, незалежно від носія і сфери його дослідження. У ході аналізу літератури з цієї проблеми з'ясовано, що поняття «потенціал» постійно еволюціонує. У зарубіжній науці проблема потенціалу порушувалася в працях І. Лакатоса, Д. Белла, Г. Канна, Дж. Нейсбіт, С. Тоффлера, Ж. Еллюля, Ж. Фурастє. Велика кількість робіт свідчить про зростаючий науковий інтерес до проблеми потенціалу, але, на жаль, пошук сутності, структури потенціалу довгий час обмежувався кількісно-ресурсним підходом.

На ранньому етапі дослідження потенціал в ряді наук визначався як сукупність ресурсів, комплекс параметрів, кількісно певне вираження досягнутого рівня розвитку. Однобічність у розкритті сутності потенціалу, неможливість зведення до кількісних параметрів багатьох явищ, складність аналізу динаміки розвитку та «якіність» потенціалу – ось найбільш явні обмеженості ресурсного підходу. Ресурсний підхід не є діалектичним. Зводячи потенціал тільки до дійсності ресурсів, факторів, він збіднює його сутність, робить його статичним, нездатним до руху, розвитку. Можливість подолання цієї обмеженості бачиться в застосуванні системного підходу до аналізу сутності потенціалу. Така спроба вже була зроблена стосовно окремого виду потенціалу – наукового й науково-технічного – колективом київських наукознавців.

Обмеженістю попередніх досліджень є також те, що потенціал аналізувався окремо кожною наукою, тому його сутність розкривалася через якийсь вузький, приватний аспект, залежно від того, яка наука його досліджує.

Умови виникнення і поширення ресурсного підходу, на наш погляд, слід шукати в його методологічній невизначеності. Вважаємо, що ця обмеженість пов'язана із загальною методологічною помилкою, яка допускалася в останні десятиліття в більшості досліджень різних суспільних явищ. Суть її – у недостатності діалектичного бачення проблемних явищ, у розриві діалектичної єдності можливості і дійсності. На жаль, у вивчені супільства, його процесів домінував аналіз, опис існуючої дійсності і дуже рідко досліджувалися причини появи тієї чи іншої реальності, відкидалася багаторівантність вибору шляхів розвитку як у суспільстві загалом, так і в окремих його структурах, не завжди аналізувалися можливості суспільства, його соціальних груп, рідко виявлялися домінуючі можливості і тенденції їх розвитку. Ця загальна лінія в соціально-гуманітарних дослідженнях не могла не позначитися на досліджені такого явища, як потенціал. Саме ця помилка в методології довгий час не давала вийти за її межі. Тому пошук дослідників у подоланні обмежень ресурсного підходу набув іншої крайності – зведення потенціалу до можливості. Цей напрям також безперспективний, бо, на нашу думку, методологічно неправильно розривати можливість і дійсність. Будь-який процес, явище – це діалектична єдність можливості і дійсності. Крім того, потенціал – це не тільки характеристика можливості, але й вираження дійсності, наявності реальних властивостей.

У результаті дослідження концептуальних обсягів затверджених у науці категорій можна зробити висновок про те, що наявні визначення інтелектуального потенціалу створюють односторонню фіксацію потенціалу тільки як можливості будь-якої системи з позицій суто ресурсного визначення.

Theory and history of Public Administration

З нашої точки зору, недостатність функціонального підходу до аналізу інтелектуальних систем полягає в тому, що такі дослідження мають конкретну межу, залишають поза аналізом «позамежні» зрізи «роботи» інтелектуального потенціалу.

Аналіз веберівської методології дозволяє припустити, що діяльність інтелектуальних систем здійснюється в контексті специфічного соціокультурного фону, де соціальні феномени ніби продукують вихідну змістовну заданість, тобто їх існування і відтворення є результатом соціальних очікувань, здатних до самовідтворення.

Отже, поняття «інтелектуальний потенціал» включає в себе і ресурси, і здатність до реалізації ресурсного комплексу, і соціально значущі обставини, які роблять можливими ці реалізації і цільову спрямованість на здійснення внутрішньосистемних і позасистемних процесів. Таким чином, унаслідок того, що будь-яка інтелектуальна система має велике «енергетичне» поле, що дозволяє їй проникати майже в усі клітини соціального тіла, дослідження інтелектуального потенціалу з позицій принципів системності, порівняльності, комплексності, органічності фіксують тільки стан внутрішньої будови, природним проявом якого є ресурсний підхід.

Водночас усвідомлення обмеженості системного підходу до дослідження специфіки інтелектуального потенціалу формує орієнтації на побудову методології, яка враховує вплив зовнішніх соціокультурних структур на вивчення інтелектуальних процесів. До них, зокрема, належить універсалістська орієнтація. У загальному плані це уявлення про делокальність інтелектуальної сфери.

Інтелектуальний потенціал – це категорія, яка фіксує соціально значущий культурно-історичний сенс соціальної системи, природа якої безумовно феноменальна. Феноменалістська орієнтація, на наш погляд, є найважливішим орієнтиром, що задає змістовну визначеність методологічним оцінкам.

Таким чином, продуктивність самого явища, на наш погляд, може бути відображеня більш адекватно за допомогою принаймні трьох методологічних орієнтацій (принципових настанов): структурно-функціональної, універсалістської, феноменалістської. На базі зазначених принципів інтелектуальний потенціал як онтологічно реальний об'єкт постає як сукупність якісних і кількісних характеристик. Отже, основними компонентами потенціалу повинні бути кадри, матеріально-технічне забезпечення, фінанси, інформація, духовні інститути, структурні форми, соціальні відносини, тип і конкретні механізми комунікацій.

Таким чином, «потенціал», на наш погляд, це не тільки сукупність ресурсів, резервів, можливостей, а й багатовимірні здатності соціальної системи реалізувати свої можливості. У цілому ж первинна класифікація реальних потенціалів дозволяє виділити дві лінії їх вивчення. По-перше, це потенціал суспільства загалом або його окремих фундаментальних сфер. По-друге, потенціал конкретних соціальних суб'єктів – особистостей, громад і професійних груп, інших спільнот. Ці лінії в реальному житті тісно переплетеся і кожна може бути об'єктом ґрунтовного дослідження. Нас, зокрема, цікавить функціональна залежність динаміки інтелектуального потенціалу територіальних громад. Крім того, потенціали можна розділяти залежно від родових видів людської діяльності, які їх визначають видове різноманіття потенціалів (трудовий, комунікативний, інтелектуальний). Ті види потенціалів, які входять до першої групи, ширші за кількістю складників, оскільки включають не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні показники, не тільки матеріальні, але й духовні. Потенціали другої групи обмежуються рамками суб'єктивного. Оскільки ж потенціал є активною стороною суспільства, то можна стверджувати, що потенціали, які характеризують соціальний суб'єкт, належать до потенціалу більш загального порядку, а саме суспільного потенціалу.

На нашу думку, інтелектуальний потенціал суспільства характеризує не тільки ступінь розумового розвитку цього суспільства, його освіченості, а й приховані можливості загального інтелекту, здатність до подальшого розгортання духовного виробництва. Він є інтегруючим показником внутрішніх джерел, можливостей,

Teoria ta istoria derzhavного управління

засобів раціонального вирішення соціальних, політичних, ідеологічних, культурних, науково-технічних та інших проблем у широких масштабах, включаючи суспільно цінні знання всього населення, країни, регіону, громади.

Досить дискусійним у літературі залишається питання про співвідношення інтелектуального потенціалу особистості і суспільства. На думку таких вчених, як А. І. Голованов, М. С. Каган та ін., інтелектуальний потенціал суспільства є сумаю складників його індивідуальних інтелектуальних потенціалів [8]. Інші (Л. В. Сохань, Ю. М. Канигін) вважають, що інтелектуальний потенціал суспільства – цілеспрямована, відкрита система інформаційної взаємодії окремих індивідуальних інтелектів, рівень функціонування і віддача якої визначаються не стільки індивідуальними здібностями, скільки інформаційними зв'язками (інтелектуальними комунікаціями між ними і всією системою з оточенням) [9; 11]. Деякі вживают цей термін на буденному рівні, науково не інтерпретуючи його. Але так чи інакше інтелектуальний потенціал людини має суспільну цінність, оскільки людина, будучи соціальною істотою, реалізує свій потенціал у суспільстві.

У зв'язку з цим складність і багатогранність інтелектуального потенціалу, а також процесу його формування й розвитку, вимагає використання комплексного критерію, поширення його не тільки на сферу свідомості людини, але і її діяльності. За такого підходу, з огляду на діалектику статичного і динамічного, потенційного і актуального у становленні інтелектуального потенціалу особистості, створюється реальна можливість дослідження його як здатності людини до розвитку, творення нового, не зупиняючися на досягнутому рівні актуалізованих можливостей.

Таким чином, пропонуємо уточнене визначення інтелектуального потенціалу. Інтелектуальний потенціал суспільства – це частина його духовного потенціалу, міра здатності інтелектуальної системи відповідно до рівня свого розвитку в більш-менш строгих просторово-часових межах реалізовувати можливості, що містяться в її наявних ресурсах, з метою задоволення як власних потреб, так і потреб соціальної системи, до якої вона належить як підсистема. Це визначення можна розширити за рахунок вказівок на співвідношення в інтелектуальному потенціалі якісної і кількісної сторін, можливості і дійсності, об'єктивної і суб'єктивної сторін інтелектуального потенціалу, а також за рахунок перерахування його складників. Однак як би ми не розширювали це визначення, за певного рівня теоретичної розробленості теми інтелектуального потенціалу воно все ж залишається відкритим. Поняття «інтелектуальний потенціал» належить до того класу понять, яким не можна дати замкнутого визначення.

Список використаних джерел / List of references

1. **Акулов М. Г.** Економіка праці та соціально-трудові відносини : навч. посіб. / Акулов М. Г., Драбаніч А. В., Євась Т. В. – Київ : Центр учбової літ., 2012. – 328 с. [Akulov M. H. Ekonomika pratsi ta sotsialno-trudovi vidnosyny : navch. posib. / Akulov M. H., Drabanich A. V., Yevas T. V. – Kyiv : Tsentr uchbovoi lit., 2012. – 328 s.].
2. **Анохін П. К.** Принципиальні вопросы общей теории функциональных систем / П. К. Анохін. – М. : Нauка, 1971. – 386 с. [Anohin P. K. Printsipialnyie voprosy obshchey teorii funktsionalnyih sistem / P. K. Anohin. – M. : Nauka, 1971. – 386 s.].
3. **Бобровська О. Ю.** Інтелектуальні ресурси регіонів і їх використання в умовах децентралізації влади в Україні / О. Ю. Бобровська // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 9 жовт. 2015 р. / за заг. ред. О. Ю. Бобровської. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2015. – С. 15 – 18 [Bobrovska O. Yu. Intelektualni resursy rehioniv i yikh vykorystannia v umovah detsentralizatsii vladyi v Ukraini / O. Yu. Bobrovska // Stalyi rozvytok terytorii: problemy ta shliakhy vyrishehnia : materialy VI mizhnar. nauk.-prakt. konf., Dnipropetrovsk, 9 zhovt. 2015 r. / za zah. red. O. Yu. Bobrovskoi. – Dnipropetrovsk : DRIDU NADU, 2015. – C. 15 – 18].
4. **Вовканич С. Й.** Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея / С. Й. Вовканич. – Львів : Вид-во ЛБА, 2001. – 540 с. [Vovkanych S. Y. Dukhovno-intelektualnyi

Theory and history of Public Administration

potentsial Ukrayiny ta yii natsionalna ideia / S. Y. Vovkanych. – Lviv : Vyd-vo LBA, 2001. – 540 s.].

5. **Диба Л. М.** Сутність понять інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал як економічних категорій / Диба Л. М. // Екон. вісн. ун-ту : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 17/1. – С. 124 – 129 [Dyba L. M. Sutnist poniat intelektualnyi potentsial ta intelektualnyi kapital yak ekonomichnykh katehorii / Dyba L. M. // Ekon. visn. un-tu : zb. nauk. pr. – 2011. – Vyp. 17/1. – S. 124 – 129].

6. **Драчук Ю. З.** Інтелектуальний потенціал в Україні: проблеми та напрями розвитку / Ю. З. Драчук, Н. В. Трушкіна // Екон. вісн. Донбасу. – 2016. – № 3(45). – С. 207 – 212 [Drachuk Yu. Z. Intelektualnyi potentsial v Ukrayini: problemy ta napriamy rozvystku / Yu. Z. Drachuk, N. V. Trushkina // Ekon. visn. Donbasu. – 2016. – № 3(45). – S. 207 – 212].

7. **Інтелектуальний** потенціал XXI века: ступени познання : матеріали V регіон. студенческой науч.-практ. конф. (23 апреля 2014). – Казань : КНИТУ, 2014. – 410 с. [Intellektualnyiy potentsial XXI veka: stupeni poznaniya : materialyi V region. studencheskoy nauch.-prakt. konf. (23 aprelya 2014). – Kazan : KNITU, 2014. – 410 s.].

8. **Каган М. С.** Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – М. : Наука, 1974. – 232 с. [Kagan M. S. Chelovecheskaya deyatelnost (Opyit sistemnogo analiza) / M. S. Kagan. – M. : Nauka, 1974. – 232 s.].

9. **Канигін Ю. М.** Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства / Ю. М. Канигін. – 5-те вид., доповн. – Київ : 2008. – 528 с. [Kanyhin Yu. M. Shliakh ariiv: Ukraina v dukhovnii istorii liudstva / Yu. M. Kanyhin. – 5-te vyd., dopovn. – Kyiv : 2008. – 528 s.].

10. **Науково-технічний** прогрес і творчий потенціал людини : колект. монографія / за ред. Л. В. Сохань. – Харків : НУА, 2007. – 323 с. [Naukovo-tehnichnyi prohres i tvorchyi potentsial liudyny : kolekt. monohrafia / za red. L. V. Sokhan. – Kharkiv : NUA, 2007. – 323 s.].

11. **О простом** и сложном профессионально : спец. вып. ученых зап. Харьковского гуманит. ун-та «Народная украинская академия», посвящ. 20-летию НУА / Народ. укр. акад. – Харків : Вид-во НУА, 2011. – 248 с. [O prostom i slozhnom professionalno : spets. vyip. uchenyih zap. Harkovskogo gumanit. un-ta «Narodnaya ukrainskaya akademiya», posvyasch. 20-letiyu NUA / Narod. ukr. akad. – HarkIV : Vid-vo NUA, 2011. – 248 s.].

12. **Пономаренко В. С.** Управління трудовим потенціалом / Пономаренко В. С., Гриньова В. М., Салун М. М. – Харків : ХНЕУ, 2006. – 243 с. [Ponomarenko V. S. Upravlinnia trudovym potentsialom / Ponomarenko V. S., Hryanova V. M., Salun M. M. – Kharkiv : KhNEU, 2006. – 243 s.].

13. **Сохань Л. В.** Життєвий потенціал – інноваційний ресурс особистості як суб’єкта життя / Л. В. Сохань // Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін. – Київ : IC НАНУ, 2005. – С. 322 – 331 [Sokhan L. V. Zhyttieviy potentsial – innovatsiyny resurs osobystosti yak subiekta zhyttia / L. V. Sokhan // Ukrainske suspilstvo 1994 – 2005. Dynamika sotsialnykh zmin. – Kyiv : IS NANU, 2005. – S. 322 – 331].

14. **Сохань Л. В.** Особистість на політичному Олімпі: інтелектуальні виклики XXI століття / Л. В. Сохань // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : наук. доп. і повідомлення III Всеукр. соціол. конф. / за ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони ; САУ, IC НАНУ. – Київ : САУ, IC НАНУ, 2003. – С. 159 – 162 [Sokhan L. V. Osobystist na politychnomu Olimpi: intelektualni vyklyky XXI stolittia / L. V. Sokhan // Problemy rozvystku sotsiolohichnoi teorii. Transformatsiya sotsialnykh instytutiv ta instytutsionalnoi struktury suspilstva : nauk. dop. i povidomlennia III Vseukr. sotsiol. konf. / za red. M. O. Shulhy, V. M. Vorony ; SAU, IS NANU. – Kyiv : SAU, IS NANU, 2003. – S. 159 – 162].

15. **Сохань Л. В.** Потенциал молодёжи как личностный ресурс регулирования событийной насыщенности жизни / Л. В. Сохань // Молодь в умовах новой социальной перспективы : материалы VII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 17 – 18 травня 2005 р.). – Житомир, 2005. – Ч. 1. – С. 150 – 152 [Sokhan L. V. Potentsyal molodëzhy kak lychnostnyi resurs rehulyrovaniya sobytyinoi naslyshchennosty zhizny / L. V. Sokhan // Molod v umovakh novoi sotsialnoi perspektivy : materialy VII mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Zhytomyr, 17 – 18 travnia 2005 r.). – Zhytomyr, 2005. – Ch. 1. – S. 150 – 152].

16. **Філософський** енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук ; НАН України, Ін-т ім. Г. Сковороди. – Київ: Абрис, 2002. – 742 с. [Filosofskyi entsyklopedichnyi slovnyk / holov. red. V. I. Shynkaruk ; NAN Ukrayini, In-t im. H. Skovorody. – Kyiv: Abrys, 2002. – 742 s.].

Надійшла до редакції 30.11.17